

Pražská univerzitní kniha ve středověku

Michal Svatoš

Často reprodukováný obrázek středověkého univerzitního profesora stojícího za katedrou s rozevřenou knihou a pišících studentů sugaruje představu běžně rozšířenou mezi historiky uplynulého staletí, že středověká univerzita a její výuka se do dnešních dnů mnoho nezměnila. Odhlédneme-li od varující skutečnosti, že takových vyobrazení známe pro střední Evropu jen velmi málo, měl by nás k opatrnosti vést i fakt, že samotných knih univerzitního původu známe /v poměru k počtu studentů a učitelů/ jen velmi malé procento. P. Spunar shromáždil informace o přibližně 900 dílech pražské univerzitní proveniencí domácích autorů předhusitské doby a F. Šmahel seznámil z nejexponovanějšího období sporu o universálie 530 děl, zachycených v pouhých 270 rukopisných svazcích. Oproti tomu jen počet imatrikulovaných právníků pro léta 1372 až 1418 lze vyčíslit na více jak 3 500 osob. Pro artistickou jako nejpočetnější fakultu pražského učení máme k dispozici spolehlivá čísla jen pro graduované: v desetiletí před Dekretem kutnohorským to bylo 1040 bakalářů a mistrů, odhad celkového počtu imatrikulovaných pro jedno desetiletí se pohybuje okolo 4000 osob/. A ještě jedno číslo, zjištěné I. Hlaváčkem při zkoumání vizitačního protokolu Pavla z Janovic, které mluví o tom, že na pražských farách byla zpravidla jedna až dvě knihy /a mnohde ani ta ne!/, by nás mělo varovat, že s onou představou knihy jako běžné pomůcky středověkého vzdělance není asi "něco zcela v pořádku".

Univerzita byla jednou z mála středověkých institucí, která mohla být nejen konzumentem, ale také původcem knižní kultury v masovém měřítku. Abychom mohli ověřit tuto letitou tezi staršího univerzitního dějepisce, musíme si položit zdánlivě nesmyslnou otázku: potřebovala středověká univerzita ke své plné funkci knihy a v jakém rozsahu? Ač se to zdá paradoxní absolventům moderní univerzity, kteří přicházejí s knihou /aspoň doufám/ denně do styku a jimž je kniha předmětem přinejmenším obživy, není naše otázka zcela bez důvodu, uvědomíme-li si, jaký charakter mělo středověké studium.

Začneme-li hledat počátky univerzitní knihy, narazíme hned zkraje na jeden závažný problém. Na obou typech škol /mám tu na mysli pařížský a boloňský vzor/ hrála ve výuce nejdůležitější roli čtená přednáška, označovaná současníky jako lectio. Obsah tohoto pojmu se výrazně změnil až od 16. století, kdy slovem lekce nebyly označovány jednotlivé přednášky, ale školní třídy nebo přednášené disciplíny. Změna významu slova naznačuje, že základem univerzitní výuky přestává být čtený text. Mizí také doposud typické školské obraty /za všechny uveďme kupř. "audiendum libros"/, vystihující nejlépe to, že univerzitní knihy byly spíše čteny a komentovány k zapamatování než k zapsání. Přidejme k tomu ještě skutečnost, že středověk dlouho rozlišoval čtení a psaní jako dvě rozdílné schopnosti, mezi nimiž stálo psaní na vyšším stupni, a dále fakt známý např. z heidelberské univerzity, že někteří čerstvě zapsaní studenti byli z našeho hlediska vlastně negramotní anebo ovládali jen čtení, a onen důvěrně známý obrázek univerzitního učitele s knihou se rázem objeví v jiném světle než doposud.

Protože vědomosti o studiu na pražské univerzitě se větší-

nou zakládají na informacích o artistické fakultě, budou i následující poznámky patřit především jí. Míra zkreslení nebude podle mého soudu tak velká, protože Praha náležela k onomu typu univerzit, na nichž studenti a mistři sedmera svobodných umění měli převahu nejen početní. Univerzitní studium se ve 14. a 15. století skládalo ze dvou základních částí. Prvou z nich tvořily již zmíněné přednášky /lectiones/ a druhou představovaly disputece /disputaciones/, dnes bychom řekli cvičení a semináře. Nejrozšířenější formou výuky, určenou pro všechny studenty bez rozdílu věku a studijního zaměření, byly lekce, které spočívaly v soustavném předčítání schváleného textu nebo v jeho komentování /u právníků glosování/. Jediný, kdo při výkladu užíval knihu, byl přednášející, protože studenti byli samotnou povahou výuky nuceni memorovat celé pasáže nebo jednotlivé formulace přednášeného. Takový způsob studia, jak je zřejmé, kladl nároky vlastně jen na studentovu paměť.

Přednášky byly doplňovány diktováním /pronunciacio/ učebního textu, který pak sloužil, zvláště na právnické fakultě, jako příručka pro budoucí praxi. Častá statutární usnesení artistické fakulty o pronunciacích jsou nanejvýš výmluvným svědectvím o způsobu, jaký byly v Praze opatřovány a rozmnožovány univerzitní učebnice.

Obdobně tomu bylo při učitelské činnosti. Pražští profesori měli sice ve svých soukromých knihovnách rukopisy, které sloužily jako učební pomůcky, více však odpovídá skutečnosti představa mistra, který stejně jako středověký kazatel vykládá ohlášené lekce na základě několika bodů, jakési osnovy, spoléhaje se přitom hlavně na svou paměť.

Větší nároky na písemné zaznamenání měla druhá nejdůležitější

tější, i když v univerzitním kursu méně častá forma, kterou byly disputace. Týdenní disputace a zvláště výroční kvodlibety kladly důraz na procvičování vyloženého textu, jenž byl nejdříve shrnut v úvodní promluvě a poté rozebírán v jednotlivých otázkách /kvestiích/, které musely být účastníkům předem písemně oznámeny. A nebude asi jen vinou nepřízně času k univerzitním knihám, že se zachovalo tak žalostně málo úplných záznamů pražských disputací. Spíše bude pravou příčinou ona tehdy běžná metoda, která dovoľovala disputujícím i respondentům zvládnout i toto největší učenecké klání bez velkých písemných příprav jen s pomocí dobře cvičené paměti.

Na středověkých univerzitách však existoval zcela specifický způsob získávání učebních textů v písařských dílnách stacionářů /stationarii/, působících zvláště na univerzitách juristického /boloňského/ typu. Stacionáři opisovali na objednávku jednotlivé složky /pecie/ autorizovaných knih, mnohdy s učitelskými glosami, pro potřebu studujících. Jejich činnost byla možná především na velkých právnických školách, jejichž studenti bývali zpravidla vyšší církevní hodnostáři a šlechta, nejzámožnější část středověkého studentstva. Bohužel pro Prahu a její předhusitskou juristickou univerzitu nemáme dochováno žádné statutární usnesení ani žádný text, který by vznikl ve stacionářské dílně. Existuje ojedinelý údaj o pražském stacionáři Václavovi, zachovaný v soudních aktech pražské diecéze, který nás však nedovede přesvědčit o tom, že by tato instituce byla rozšířena v domácím univerzitním prostředí.

Popsaný způsob výuky měl své hluboké kořeny v sociální struktuře středověkého studentstva. Jeho převážnou část tvořili, a platí to zvláště o posluchačích artistické fakulty, nepříliš majetní, pro něž by kniha představovala značnou položku

studijních nákladů. Pro zkoumané období máme toto tvrzení ověřeno konkrétním výzkumem F. Šmahela o cenách rukopisných knih, který ukázal, že pergamenový rukopis byl luxusem a papír stále ještě ne zcela běžně rozšířeným zbožím. Jen pro ilustraci: průměrná cena za papír na jednu knihu by představovala jednu třetinu poplatků za imatrikulaci, při absolvování všech povinných lekcí k bakalářskému a mistrovskému gradu by pak náklady jen na papír dosáhly téměř poloviny tax za přednášky /asi 24 grošů/.

Uvědomíme-li si dosah těchto skutečností, dokážeme bez předsudků ocenit nejen středověký učenecký text, hemžící se citáty a výpujčkami z děl uznávaných autorit, ale můžeme z nich vyvodit i důsledky, které měly pro rozšíření knihy v univerzitním prostředí. Jsou mj. svědectvím toho, že knihy /nemám-li tu na mysli pouhé jednotliviny/ budeme těžko hledat v knihovnách studentů, ale spíše v majetku profesorů. Jediné větší knihovní celky byly shromažďovány v univerzitních institucích, konkrétně v kolejních librářích.

Univerzitní knihovny svou strukturou odpovídaly složení samotné univerzity. Neexistovala žádná celouniverzitní nebo rektorská knihovna, protože univerzita jako celek byla pouhým právním pojmem nebo spíše zbožným přáním. Jedinými knihami, které bychom našli v celouniverzitním majetku, byly matriky a statuta, do nichž se zapisovali a na něž přísahali všichni členové univerzity. Později k nim přibyly ještě další úřední knihy, zaznamenávající správní, hospodářskou a soudní agendu pražského rektora. Z tohoto důvodu také nenajdeme žádný údaj v celouniverzitních statutech o správě knihovny nebo o notářově či pedelově povinnosti obstarávat a opisovat knihy /tato úloha jim připadla až po reformě pražské akademie na začátku 17. století/.

Vlastní studium měly na starosti fakulty. Proto je do jisté míry překvapením, že ani fakultní knihovny nemůžeme pro Prahu doložit. I když průběh studia na artistické fakultě předpokládal znalost textů, které byly předepsány k bakalářským a mistrovským zkouškám, není ve fakultních statutech ani zmínka o existenci knihovny, z níž by středověký scholár mohl čerpat své znalosti. Nejrozšířenějším způsobem získávání univerzitních knih byla, soudě podle statut, pronunziace, ale i tu si nemůžeme být zcela jisti, zda se tímto termínem neoznačovalo pouhé čtení a ne jeho písemný záznam, protože v pražských ustanoveních byl výraz "pronunciare" rovněž synonymem pro "legere".

Podle vzoru pařížské sorbonnské koleje byly knihovny v Praze zakládány pouze při mistrovských a studentských kolejích. První zprávu nám o nich zachoval kronikář Beneš Krabice z Weitmile, podle něhož Karel IV. věnoval několik knih nově založenému Karolinu a nedlouho poté /po roce 1369/ byla knihovna rozšířena skutečně královským darem 114 knih, které panovník získal z pozůstalosti pražského kanovníka Viléma z Lestkova. Na počátku sedmdesátých let 14. století, kdy vznikl první soupis knih Karlovy koleje, knihovna již obsahovala okolo 200 kodexů. Že to byla knihovna určená především pro studijní potřeby, je zřejmé jak z jejího složení, v němž vedle teologické literatury převažují díla zařazená do učební látky artistické fakulty, tak ze spisů pražských mistrů, které tu vznikly pro potřebu výuky.

Soudě podle pražských studentských kolejí a ze známých informací pozdějších staletí, sloužila knihovna největší pražské univerzitní koleje, v níž bylo od konce 14. století navíc sídlo univerzity, nejen jako příruční bibliotéka kolegiátů,

ale také jako výpůjční knihovna všech profesorů a studentů. V 16. století se pak již setkáváme s testamentárními odkazy, které nařizují, aby darované knihy byly půjčovány. Knihy však byly stále pro mistry cennou věcí a proto se jejich půjčování dalo v přítomnosti svědků nebo o výpůjčce museli rozhodovat všichni kolegiáti.

Z univerzitních pramenů 16. a 17. století víme o existenci dalších knihoven mistrovských kolejí. Týká se to koleje Všech svatých a kolejního domu krále Václava, které měly již od 14. století dostatek prostoru pro rozsáhlejší sbírky knih. Z výpůjček a soupisů, v nichž jsou seznámeny desítky rukopisných knih, je zcela jasně patrné, že obě knihovny vznikly ještě v předhusitské době. Náhodně zachovaný soupis knihovního katalogu koleje Všech svatých uvádí více jak 300 svazků, dělených do dvou oddělení /"biblioteku starou a novou"/.

Ze studentských kolejí měly vlastní knihovny domy Národa českého, Rečkova a Loudova /o knihovně v koleji královny Hedvičky zprávy chybí/. Nejobsažnější jsou naše vědomosti o knihovnách koleje Národa českého a Rečkovy koleje, pro něž se zachovaly knihovní katalogy. Knihovna koleje českého národa je taky jedinou, o níž víme, že disponovala samostatným domem, sousedícím s kolejní budovou na Ovocném trhu. Prvotní fond byl vytvořen nedlouho po založení koleje, nejpozději před rokem 1420. Za jejího zakladatele je označován jeden z nejvýznamnějších mistrů první generace českého univerzitního národa Jenek Václav z Prahy, který jí věnoval rukopisy ze svého majetku. Knihovna se rozrůstala početnými dary a pravidelnými koupěmi, takže okolo roku 1460, z něhož pochází zmíněný soupis, měla více jak tisíc knih /1079 svazků, podle signatur to bylo 1453 děl/.

Později vzniklá Rečkova kolej chovala ve své knihovně téměř 800 rukopisných svazků. Ročně do ní bylo opatřováno v prvním období po vzniku koleje přes 30 knih a výdaje na knihovnu po polovině 15. století představovaly až deset procent příjmů celé koleje/v následujících letech však za knihy nebylo vydáno téměř nic/. Pro Rečkovu kolej máme dosvědčenu ojedinělou funkci bibliotekáře, který měl na starosti získání a půjčování knih.

Několikrát jsem již zmínil knihovní katalogy pražských kolejí. Všechny mají jedno společné - jsou vlastně lokačními přehledy, podle nichž byly ukládány jednotlivé svazky na svá místa v policích a skříních. Protože jsou rozděleny na dvě části, svádělo to starší bádání k domněnce, že jde o členění na "libri divini" a "libri seculares". Poslední literatura však přesvědčivě dokázala, že dělení bylo typické školské v první řadě byly zastoupeny tzv. vyšší univerzitní obory /teologie, práva a medicína/ a ve druhé nižší, řazené v podstatě podle sedmera svobodných umění. Je zajímavé, že po husitství, kdy v Praze zůstala pouze artistická fakulta, se udrželo tradiční dělení v knihovním katalogu Rečkovy koleje, jenž navíc odlišoval samotné texty, jejich komentáře a kvestiovou literaturu.

Na závěr výčtu univerzitních knihoven jsem si ponechal určitou pražskou zvláštnost, kterou představuje knihovna Betlémské kaple. První zmínka o ní pochází až z roku 1457, kdy ji připomíná dar jednoho pražského obchodníka s knihami. O více jak sto let později /1571/ obsahovala pouhých deset knih, vesměs tištěných učebních pomůcek. To by mohlo vést k domněnce, že se možná jednalo o část knihovny studentské Nazaretské koleje, která byla s Betlémem přímo spojena nejen

místem, ale i osobou představeného, jímž byl tamější kazatel z řad univerzitních mistrů.

Zbývá ještě shrnout roztroušené zprávy o způsobech získávání knih na pražské univerzitě. Vedle běžných koupí univerzitními příslušníky, doloženými např. listinou z roku 1420 o prodeji díla Petra Berchoria Repertorium morale, to byly dary a opisy, jimiž se rozrůstal univerzitní knihovní majetek. Dary knih zaznamenal jedinečný pramen - Kalendář dobrodiní prokázaných pražské akademii mistra Jana Kampana Vodňanského z roku 1615, z jehož textu vyplývá, že Kampanus měl pro 14. a 15. století k dispozici jen údaje pro Karolinum a především pro kolej Národa českého. Mimo dárců z univerzity, jichž je větší na, zde nalezneme panovníky, kněze a ojediněle i šlechtické mecenáše. Šlo přitom v mnohých případech o desítky knih, ojedinělý je odkaz 200 svazků známého pražského profesora Jana Šindela Karlově koleji. Vedle zmíněných pronunciací byly univerzitní knihy opatřovány obvyklým opisováním ve studentských bursách, kde pod dohledem mistrů byly pořizovány autorizované opisy přednášených výkladů.

Čím tedy byla středověká univerzitní kniha specifická? Domnívám se, že to bylo především tím, že se stala, jak to výstižně vyjádřil J. Le Goff, "pracovním instrumentem", všedním prostředkem středověkého vzdělance. To se projevilo i v její formě. Rozdělena na složky, bez jakékoliv výzdoby ztrácí svůj charakter výlučného předmětu, je psána zběžným kurzivním písmem se značným podílem písařovy individuality, s velkým počtem zkratek, které čtení sice znesnadňují, ale činí text úspornější. Přestože byla univerzitní kniha přinesena do Prahy již v ustálené, tradiční podobě, doznala své rozšíření až po několika desetiletích existence univerzity. V předhu-

sitském období pak přispěla značnou měrou k novému historickému fenoménu, který bývá běžně označován jako "demokratizace a laicizace vzdělanosti a kultury". Musíme mít však stále na paměti, že univerzitní kniha středověku stále zůstávala výsadou uzounké společenské vrstvy gramotných intelektuálů, ovládajících latinu.

Korigovat bychom měli i onu představu, že univerzitní rukopis byl běžnou individuální učební pomůckou středověkého studenta. Nejen finanční náklady na jeho pořízení a věčně prázdná studentská kapsa, ale především tradiční způsob výuky, respektující sociální možnosti univerzitních posluchačů, byly důvodem, že zvláště scholárové artistických fakult si knihy ke studiu obstarávat nemuseli. Jak jsme mohli vidět, knihy se na univerzitě ve větší míře soustřeďovaly jediné v kolejích, které byly základním článkem pražské univerzitní struktury. Odtud a pochopitelně i ze svých skoukromých knihoven, které se mnohdy stávaly součástí kolejních librářů, čerpali pražští mistři látku ke svým přednáškám a disputacím. I pro ně tedy platí, že knihy v pražském univerzitním prostředí /a Praha nebyla žádnou výjimkou/ byly stále nákladnou záležitostí, jejichž pořízení bylo v silách jen kolejí jako nejbohatších univerzitních institucí.

Načrtnutý obraz o pražských univerzitních knihách a knihovnách se pronikavě změnil až s nástupem humanismu a především díky knihtisku. Od 16. století je již běžné, že knihu při přednáškách drží učitel i jeho žáci, že laciná kniha v dostatečném počtu exemplářů se stala skutečným studijním textem a že univerzitní profesori učebnice nejen psali a přednášeli, ale i sami tiskli. To už je ale kapitola univerzitních dějin,

která teprve čeká na své zhodnocení.

Příspěvek je rozšířenou verzí přednášky "Univerzitní kniha před a po husitství/ bilance dosavadního výzkumu/", která bude otištěna ve sborníku Archivu hl. města Prahy "Documenta Pragensis". Tam také čtenář najde podrobný dokladový a poznámkový aparát.